

FONETIKA HAQIDA TUSHUNCHA VA UNING VAZIFALARI

G'ulomzoda Farizai Jamshed

Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada fonetika va uning vazifalari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Harflarni tanib olish, harflarni to'g'ri yozish va ularni to'g'ri talaffuz qilish bu davrdagi har bir o'smiring vazifasidir.

Kalit so'zlar: fonetika, vazifa, tovush, harf, yozish, nutq, so'z.

Аннотация: В данной статье представлена информация о фонетике и ее задачах. Распознавать буквы, правильно писать буквы и правильно их произносить – задача каждого подростка этого возраста.

Ключевые слова: фонетика, задание, звук, буква, письмо, речь, слово.

Abstract: This article provides information about phonetics and its tasks. Recognizing letters, writing letters correctly and pronouncing them correctly is the task of every teenager of this age.

Key words: phonetics, task, sound, letter, writing, speech, word.

Fonetika (yunoncha: phonetikos — tovushga, tovush chiqarishga oid; tovushli, ovoqli) — tilshunoslikning nutq tovushlarining hosil bo'lish usullarini va akustik xususiyatlarini; bo'g'in, nutqning pauza bilan ajraluvchi qismlarini o'rganuvchi bo'limi. Shu bilan birga, ayrim tilshunoslar fonetika doirasiga tovush birliklarining yozuvdagi ifodalari (grafika) va ma'noli birliklarning yozilish qoidalari (imlo)ni ham qo'shib, uning o'rganish obyekti yanada kengaytiradilar (rus olimi L. V. Shcherba). O'zbek tilshunosligida fonetika doirasida, asosan, nutq tovushlari [ularning artikulyatsion, akustik, persektiv (psixofonetik) va funksional tomonlari] va ohang (bo'g'in, sintagma, urg'u va boshqalar) o'rganiladi.

Nutqning tovush tomoni segment (lotincha: segmentum — qirqim, parcha, bo'lak) va ustsegment (supersegment) birliklarga bo'linadi. Segment birliklar ketmaket joylashadi (bir vaqtning o'zida 2 ta tovushni talaffuz qilib bo'lmaydi). Shuning uchun ularni silsilali yoki ketmaket birliklar deyish mumkin. Ustsegment birliklarga urg'u va ohang (intonatsiya) kiradi. Bu birliklar segment birliklar ustiga qo'yiladi va ularga turlicha tus beradi.

Har qanday nutq tovushi, avvalo, nutq a'zolarining harakati tufayli talaffuz etiladi, ya'ni fiziologik xususiyatga ega. Ikkinchidan, u havoning ma'lum elastik jiyemni tebratishidan hosil bo'ladi; demak, uning akustik (fizik) jihati bor. Uchinchidan, muayyan so'z va morfemaning ma'no tomoni bilan tovush qobig'i birgalikda inson ongida shakllanadi, zero inson ma'lum tovushlar majmuini eshitish bilan qabul qilar

ekan, ushbu majmu zaminidagi ma'noni idrok etadi, bu perseptiv (psixofonetik) xususiyat sanaladi. Va nihoyat, eng muhimi, nutq ma'lum vazifani bajaradi, binobarin, funksional qimmatga ega. Nutq tovushlari yuqoridagi xususiyatlariga ko'ra turli nuqtai nazardan o'rganilishi mumkin. Fonetika tilning tovush tizimini qaysi jihatdan o'rganishi (maqsadi) nuqtai nazaridan quyidagi turlarga bo'linadi: umumiy fonetika; tarixiy (diaxron) fonetika; tasviriy (sinxron) fonetika; qiyosiy fonetika; eksperimental fonetika Yuqoridagilar bilan birga xususiy fonetika ham ajratiladiki, unda barcha fonetik xususiyatlar aniq bir til misolida o'rganiladi.

Umumiy fonetika barcha tillar uchun umumiy bo'lgan fonetik xususiyatlarni (nutq tovushlarining hosil bo'lishi, ularning universal tasnifi, tovushlarning birikish qonuniyatlari, yondosh tovushlardan birining ikkinchisiga ta'siri va boshqalarni) o'rganadi. Umumiy fonetika xususiy fonetika materiallariga asoslanadi. Tarixiy fonetika tilning fonetik tizimini tarixiy taraqqiyotida, rivojlanish jarayonida o'rganadi. Tasviriy fonetika esa muayyan til fonetik tizimining hozirgi holatini o'rganadi. Qiyosiy fonetika ikki til fonetikasini, qarindosh tillar tovush tizimini bir-biriga qiyoslab o'rganadi. Eksperimental fonetika nutqtovushlarini, fonetik hodisalarni ma'lum texnik vositalar yordamida o'rganadi.

Nutq tovushlarining hosil bo'lish mexanizmini o'rganish 17-asrda boshlangan bo'lib, bu hol karsoqovlarni o'qitish ehtiyojidan kelib chiqqan (ispaniyalik X. P. Bonet, angliyalik J. Uilkins, niderlandiyalik I. Amman asarlari). Tilningtovush tomonini har jihatdan lintvistik nuqtai nazardan o'rganish birinchi marta nemis olimi E. Ziversning „Tovush fiziologiyasi asoslari“ (1876, 2nashri „Fonetika asoslari“ deb nomlanadi, 1881) asarida kuzatiladi. Rossiyada umumiy fonetikaning rivojiga I. A. Boduen de Kurtene va uning shogirdlari V.A. Bogoroditskiy va L. V. Shcherbalar o'z asarlari bilan muhim hissa qo'shdilar.

Fonetika tilning boshqa sohalari bilan bog'liq, chunki tovush, urg'u va ohangsiz bo'g'in, so'z, so'z birikmasi va ran bo'lmaydi. Shu tufayli fonetika leksika, morfologiya, sintaksis va stilistika bilan bog'liq til bosqichi deb qaraladi. O'zbek tili fonetikasi ham chuqur o'rganilmoqda. O'zbek tilining tasviriy fonetikasini tadqiq qilishda V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, fonetika Abdullayev, A. G'ulomovlar; o'zbek tili fonetikasini 60-yillar oxiridan eksperimental o'rganishda A. Mahmudov va S. Otamirzayevalar; o'zbek tilining tarixiy fonetikasini o'rganishda fonetika Abdullayev, G'. Abdurahmonov, A. Rustamov, Q. Mahmudov, H. Ne'matov, E. Umarovlarning xizmatlari katta.

Fonologiya so'zi tarjima qilinganda "tovush haqidagi ta'limot" degan ma'noni bildiradi (phone – tovush, logos - ta'limot). Bu bo'limda tovushlarning so'z va morfemalar ma'nolarini farqlashdagi roli bayon qilinadi. Agar fonetika bo'limida tovushlarning fiziologik-akustik xususiyatlari tekshirilsa, fonologiyada, ta'bir joiz bo'lsa, tovushning ijtimoiy mohiyati o'rganiladi.

Amaliy hayotimizda sezgi a'zolarimizga ta'sir etayotgan xususiy narsa va hodisalarni boshqa shunga o'xshash narsa va hodisalarga qiyoslash asosida ularda takrorlanayotgan, o'xshash belgilarni aniqlay olamiz. Ana shu o'xshash belgilar asosida bu narsa va hodisalarni muayyan sinflarga birlashtirish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Ma'lum bir sinfga mansub bo'lgan ob'ektlarning barchasi uchun istisnosiz umumiy bo'lgan belgilar umumiylik kategoriyasini tashkil etadi.

1.Xususiylklarni bir-biriga taqqoslab, zidlab, ular o'rtasidagi o'xshash belgilar asosida fikriy predmetni, abstrakt narsani hosil qilishimiz umumiylikni keltirib chiqaradi. Xususiylk va umumiylik bilishning ikki chegara qutbi, alohidalik esa ular o'rtasidagi oraliq bo'g'inni hosil qiladi. Alohidalik ikki qutbiy zidlik o'rtasida joylashib, har ikki kategoriyaning muayyan belgilarini o'zida mujassam qiladi.

Dialektik falsafa olamdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi ob'ektiv aloqalarni ochar ekan, umumiylikning o'zida xususiylk va alohidalik-larning barcha boyliklari gavdalanishini, umumiylik xususiylklarsiz mavjud bo'lmasligini, umumiylikning muhim belgilari esa xususiylk-larda takrorlanishini ta'kidlaydi.

2.Umumiylik va xususiylk kategoriyasi bilan mohiyat-hodisa kategoriyasi o'zaro uzviy bog'liqdir. Ob'ektning bamisoli asosini tashkil etadigan va uning mazmunida barqaror bosh narsa sifatida yuz beradigan alohida reallik mohiyat sanaladi. Mohiyat xususiylklarning asosiy momentlari, tomonlari, ichki aloqasining markaziy nuqtasidir.

Mohiyatning tashqi ayon bo'lishi, uning yuz berish shakli hodisalar orqali ro'y beradi. Hodisa inson sezgi a'zolaridan, jumladan, ko'zdan yashirin bo'lgan mohiyatdan farq qilgan holda, narsalarning sirtida mavjud bo'ladi. Umumiylik-xususiylk, mohiyat-hodisa kategoriyalari tilda invariantvariantlilik asosida namoyon bo'ladi. Bunda invariant umumiylikni, mohiyatni aks ettiradi, variantlar esa xususiylk, hodisalardir. Invariant va variantlilik tilning barcha sathlarida amal qiluvchi universal kategoriyadir.

Fonologik sathda invariant-variantlilik munosabati ko'pchilik tomonidan tilga olingan bo'lsa-da, invariantni qanday belgilash muammosi turlicha talqin qilinadi. Xuddi ana shu masalada tilshunoslar turli oqimga bo'linadilar. Fonologik sathda umumiylik-xususiylk, invariant-variantlilikni belgilash dastlab alifbo tizimini yaratgan qadimgi finikiylarda paydo bo'lgan. Chunki harf tovush variantlariga qarab emas, balki tovush tiplariga qarab belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Hozirgi o'zbek adabiy tili, 1j., T., 2015
- 2.Baskakov N. A., Sodiqov A. S, Abduazizov A. A., Umumiy tilshunoslik, T., 2014;
- 3.Hozirgi o'zbek adabiy tili, 1qism, T., 2012;
4. Ne'matov H., O'zbek tilining tarixiy fonetikasi, T., 2011.